

تهران در گذر زمان

علی روستاییان فرد – حمیدرضا منصوریان

با آغاز دوران کشاورزی بسیاری از دشت‌های حاصلخیز سرزمین ایران، بستر فعالیت و کوشش انسان‌ها شدند. این فعالیت‌ها در فلات مرکزی ایران که دشت ری، ورامین و تهران از مهم‌ترین دشتهای آن به شمار می‌روند، روند قابل ملاحظه‌ای یافت.

شهر ری در جنوب شهر فعلی تهران از نخستین سکونتگاه‌های روستایی در منطقه است. این محدوده به گواه آثار برجای مانده همچون بقایای تپه‌ی چشمه‌علی (که به هزاره‌ی پنجم پیش از میلاد باز می‌گردد) و نیز سکونتگاه‌های مختلف در اطراف، دارای شرایط خوبی برای زندگی بوده است. در میان نوشته‌های کهن نیز همچون سنگ‌نوشته‌های بیستون و نیز بخشهایی از اوستا و نوشته‌های یونانیان از این منطقه نام برده شده است. ری در بیشتر دوره‌های تاریخ ایران به صورت منطقه و سپس شهری مهم به شمار می‌رفته، در برخی از دوره‌ها نیز این شهر به پایتختی انتخاب شده است.

دشت تهران نیز به دلیل حاصلخیزی و وجود آب فراوان همزمان با سکونت در ری مورد توجه قرار گرفته است. آثار پراکنده‌ای از گوشه و کنار این دشت به دست آمده که برخی از آنها همچون سفالینه‌های یافت شده در سفارت انگلستان (محدوده‌ی خیابان فردوسی کنونی) قابل توجه‌اند و از کهن بودن این منطقه خبر می‌دهند. متأسفانه تا امروز به دلیل خاکبرداری جهت ساخت و سازهای متعدد و تخریب بسیاری از محوطه‌های باستانی در مرکز تهران مجال برای کاوش‌های دقیق باستان‌شناسی به وجود نیامده است و به این ترتیب به دقت نمی‌توان کهن‌ترین بخش این محدوده را مشخص کرد. در شمال تهران منطقه‌های دروس، پل رومی، چیدر و قیطره از مناطق کهنی هستند که پس از شکونت‌های نخستین در دشت ری و تهران مورد استفاده قرار گرفته‌اند. کاوش‌هایی که در منطقه‌ی قیطره در سال‌های ۴۸-۱۳۴۷ صورت گرفت، آثاری از عصر آهن (۱۲۰۰-۸۰۰ پ.م.) را آشکار ساخت. بیشتر آثار یافت شده مربوط به گورستان‌هایی قدیمی هستند که اشیای متفاوتی را در خود داشته‌اند. به دلیل کمی کاوش‌های علمی، ردّپایی از حکومت‌های بزرگ پیش از اسلام کمتر یافت شده است. پس از ورود اسلام به ایران این منطقه نیز در کنار ری که شهری آباد و سیاسی بوده، مورد توجه قرار گرفت؛ به گونه‌ای که بسیاری از نویسندگان مسلمان ایرانی همچون ابو سعید سمعانی، ابن حوقل، استخری، یاقوت حموی و حمدالله مستوفی در کتاب‌های خود از این منطقه یاد کرده‌اند.

با ویرانی شهر ری پس از حمله‌ی مغولان به ایران، ورامین به صورت موقت به عنوان شهر مهم منطقه مورد توجه قرار گرفت و تهران نیز که بر اساس برخی از نوشته‌ها شامل روستاهای متعدّد بوده به سان محلی برای گردهمایی معترضین به حکومت درآمده است. علاوه بر این بسیاری از مردم تهران در این هنگام در خانه‌هایی که در زمین کنده بوده‌اند به سر می‌برده‌اند.

آغاز شکوفایی تهران را می‌توان به دوران صفویه نسبت داد. در این دوران محدوده‌ی تهران به دلیل نزدیکی به شهر ری و بنای امامزاده‌های موجود در آن مانند امامزاده عبدالعظیم حسنی و نیز اهمیت ارتباطی منطقه به دلیل نزدیکی به قزوین، پایتخت حکومت صفویان بیش از پیش مورد توجه قرار می‌گیرد؛ تا بدانجا که شاه طهماسب صفوی برای نخستین بار، دستور می‌دهد که حصاری در مرکز دشت تهران، دور تا دور محلی که برای استراحت خود و سپاهیان در نظر گرفته بود، بسازند. این حصار چهار دروازه داشته است و داخل آن درختان پرشماری کاشته بودند. از این پس تهران روند رو به گسترش خود را تا به امروز که یکی از بزرگترین پایتخت‌ها به شمار می‌رود، پی گرفته است.

برای آگاهی از روند گسترش جغرافیای تاریخی تهران از دوران روستائینی تا کنون به داده‌های جدول زیر مراجعه کنید:

رج	دوره‌ها	زمان	روند گسترش
۱	روستا نشینی	هزاره‌ی پنجم تا هزاره‌ی اوّل پ.م.	- چشمه علی و مناطق پیرامون آن، مورد سکونت قرار می‌گیرند. - در مرکز دشت تهران نیز مناطقی مسکونی می‌شوند (بر اساس یافته‌های سفارت انگلستان) - در جنوب تهران تپه‌هایی چون پردیس و قمرود نیز آثار این دوره را در خود دارند.
۲	عصر آهن	هزاره‌ی اوّل پ.م.	- مناطق جنوبی تهران در این دوره همواره به حیات خود ادامه داده‌اند. - در شمال تهران مناطقی چون قیطره، چیدر، دروس و پل رومی به عنوان سکونتگاه و گورستان‌های موقت استفاده شده‌اند.

			- در جنوب تهران در محدوده‌ی فرودگاه بین‌المللی امام خمینی (تپه معمورین) آثاری از این دوره بر جای مانده است.
۳	ماد و هخامنشیان	۷۰۰ تا ۳۳۰ پ.م.	- در غرب تهران در محدوده‌ی تپه‌ی ازبکی آثاری از دوران ماد یافت شده است. - شهر ری در کتیبه‌ی بیستون جرئی از قلمرو هخامنشی به حساب آمده است و با نام راگا یا راگو نامیده شده است.
۴	سلوکیان و اشکانیان	۳۳۰ پ.م. تا ۲۲۰ م.	- بنا بر برخی از اسناد بر جای مانده تهران در دوران سلوکیان مورد توجه بوده است و بر اساس برخی از نوشته‌ها، شهر کهن آپامئه در این محدوده قرار داشته است. - در دوران اشکانیان ری از شهرهای مهم به شمار می‌رفته و منطقه‌ی چشمه‌علی امروزی زیر نظر خاندانی به نام سورن بوده است. - از آثار بر جای مانده از این دوران می‌توان به دژ رشکان، قلعه گبری و همچنین حصار ساخته شده بر فراز چشمه‌علی اشاره کرد.
۵	ساسانیان	۲۲۰ م. تا ۵۷۰ م.	- آتشکده‌ی ری در تپه میل ورامین، بناهای بر جای مانده در کوه بی‌بی‌شهربانو از آثار این دوره به شمار می‌روند. - بقایایی از آثار این دوره به صورت پراکنده در گوشه و کنار دشت تهران و ری برجای مانده است.
۶	صدر اسلام تا حمله‌ی مغولان	از آغاز اسلام تا ۶۶۰ ه.ق.	- ری از شهرهای مهم منطقه‌ی فلات مرکزی ایران و جهان اسلام به شمار می‌رود و در برخی دوره‌ها علاوه بر این که مرکزی برای گرد آمدن شیعیان علوی بوده، به مرکزی سیاسی نیز تبدیل شده است. این شهر در دوران آل‌بویه به عنوان پایتخت انتخاب شده است. - ری در دوران سلجوقیان اهمیت بسیاری یافت و بناهایی چون برج طغرل، آرامگاه ابن‌بابویه (شیخ صدوق)، برج نقاره‌خانه و استودان برزجومید در آن ساخته شدند. - تهران در این دوران دهی آباد بوده است و در برخی از مناطق آن خانه‌هایی زیر زمینی ساخته شده بود.
۷	مغول تا صفویّه	۶۶۰ تا ۹۹۰ ه.ق.	- پس از حمله‌ی مغولان به ری، این شهر اهمیت خود را از دست داد. - ورامین در این دوران اهمیت زیادی یافته و جایگزین ری شده است. برخی از بناهای ساخته شده در این دوران عبارتند از: مسجد جامع ورامین و برج علاءالدوله. - تهران در این دوره با وجود امامزاده‌های متعدّد در خود مورد توجه قرار گرفته و از صورت روستایی بیرون آمده و حالتی شهرک مانند به خود گرفته است. بنای امامزاده‌هایی چون امامزاده یحیی، امامزاده اسماعیل، امامزاده زید و امامزاده سید نصرالدین در این دوره ساخته شده‌اند.
۸	صفویّه	۹۹۰ تا ۱۱۳۰ ه.ق.	- شاه طهماسب صفوی حصار محکم با چهار دروازه به نامهای شاه‌عبدالعظیم، دولاب، شمران و قزوین را در مرکز دشت تهران بر پا ساخت. این حصار بعدها دارالخلافه‌ی تهران نام گرفت. - خواهر شاه طهماسب که به خانم شهرت دارد به ساخت بناهایی چون حمام، مسجد و مدرسه اهتمام ورزید. - مهم‌ترین ساخت و سازهای دوران صفوی در تهران مربوط به شاه طهماسب و سپس شاه عباس اول هستند. - محله‌ی چالمیدان نخستین محله‌ی ای است که در تهران به صورت مسکونی در آمد و پس از آن عودلاجان ساخته شده است. - از آثار دوران صفوی تهران می‌توان به باغ نگارستان (ساختمان وزارت ارشاد در بهارستان)، مسجد جامع تهران، کاروانسراهای متعدّد اشاره کرد.
۹	افغان‌ها	۱۱۳۰ تا ۱۳۳۵ ه.ق.	- در این دوران بسیاری از آبادی‌های تهران ویران می‌شوند و باغهای تهران به آتش کشیده شده‌اند. - دروازه و پلی به نام دولت در این دوره در شمال حصار طهماسبی برای عبور و مرور نظامیان افغان ساخته می‌شود. درون حصار نیز بناهایی برای اداره‌ی امور مملکتی ساخته می‌شود.
۱۰	افشاریه و	۱۱۳۵ تا	- نادر افغانها را از تهران راند و جمعی از کلیمیان را در عودلاجان تهران جای داد.

<p>زندیه</p> <p>۱۲۰۰ ه.ق.</p>	<p>- در دوران کریمخان زند، تهران به عنوان ستاد عملیات جنگی در نظر گرفته می‌شود. در این دوران شماری بنای دولتی ساخته شده و برخی نیز که از پیش بر جای مانده بودند، بازسازی می‌شوند.</p>
<p>قاجاریه</p> <p>۱۲۰۰ تا ۱۳۴۰ ه.ق.</p>	<p>- آقا محمد خان قاجار تهران را به عنوان پایتخت برگزید و در آنجا تاجگذاری کرد. در این دوران جمعیت تهران پانزده هزار نفر بود. محله‌های تهران تا روی کار آمدن ناصرالدین شاه عبارت بودند از: ارگ، عودلاجان، سنگلج، چالمیدان و بازار. آقا محمد خان قاجار عمارت تخت مرمر را در ارگ تهران بنا می‌کند.</p> <p>- در دوران فتحعلی شاه عمارت‌های پرشماری در تهران ساخته شد؛ برخی از آنها عبارتند از: مسجد شاه (امام فعلی)، مدرسه‌ی مروی، مسجد حکیم‌باشی، عمارت بادگیر، عمارت چشمه و خورشید. از دوران فتحعلی شاه در ری و شهرهای اطراف تهران نیز آثاری بر جای مانده است. از این میان می‌توان به نگارکند چشمه‌علی و بنای فعلی ابن بابویه اشاره کرد. بازسازی قصر قاجار، باغ نگارستان و بسیاری از بناهای امامزاده‌ها مربوط به این دوره است. نخستین چاپخانه‌ی تهران نیز در این دوران بر پا گشت.</p> <p>- در دوران محمد شاه نیز تهران همچنان گسترش یافت. برخی از بناهای ساخته شده در این دوران عبارتند از کاخ محمدیه در شمال تهران، باغ صبا، باغ فردوس شمیران، باغ ایلخانی، دروازه‌ی محمدیه به عنوان ششمین دروازه‌ی تهران. نخستین روزنامه‌ی تهران نیز در این دوران آغاز به کار کرد.</p> <p>- دوران ناصرالدین شاه قاجار:</p> <p>در این دوران جمعیت تهران به بیش از یکصد و پنجاه هزار نفر رسید. نخستین نقشه‌های تهران در این دوران برداشت شدند. بناهای جدیدی در محله‌ی ارگ ساخته شدند که شمس‌العماره و تکیه دولت از آن جمله‌اند. در این دوران شهر گسترش یافته، تعداد دروازه‌های تهران به دوازده رسید.</p> <p>در سال ۱۲۸۶ ه.ق. پس از سفر ناصرالدین شاه به فرنگ، بقایای حصار شاه طهماسبی از بین رفت و تهران با نقشه‌ای هشت ضلعی ساخته شد. برخی از بناهای تازه تأسیس تهران در این دوران عبارت بودند از: حصار جدید شهر که هشت ضلعی بود، بنای مدرسه‌ی دارالفنون، شش دروازه‌ی جدید، خیابان‌های جدید در اطراف شهر، تکایا و مسجدهای پر تعداد در اطراف شهر، کارخانه‌ها. کارگاه‌های مختلف در پیرامون شهر، ساخت میدان توپخانه و مراکز دانشی مخلفی چون مدرسه‌های پامنار، سعدالملک و دانکی. در این دوران بازار تهران نیز گسترش یافت.</p> <p>- تا پایان دوران قاجاریه شهر تهران در این حصار هشت ضلعی رو به رشد گذاشت و خارج از این حصار نیز روستاها و راه‌های متعددی بنیان نهاده شدند. در اواخر دوران قاجار، اتومبیل، واگن اسبی و قطاری به نام ماشی دودی به راه افتادند.</p>
<p>پهلوی</p> <p>۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ ه.ش.</p>	<p>- با روی کار آمدن رضاخان و قدرت گرفتن خاندان پهلوی، حصار تهران از میان رفت و خندق پیرامون آن پر شد. تهران به سبک اروپایی خیابان‌کشی شد و خیابان‌های بزرگی چون لاله‌زار پدید آمدند. در این دوران تأسیسات جدیدی در مرکز تهران و نیز قسمت‌های گوناگون دیگر تهران ساخته شد که از آن میان می‌توان به ساختمان وزارت امور خارجه، شهربانی سابق، میدان مشق، موزه‌ی ایران باستان، کتابخانه‌ی ملی ایران، دانشگاه تهران و مجموعه کاخهای سعدآباد و نیاوران و بناهای دولتی زیادی که تا امروز بسیاری از آنها باقی مانده‌اند و به حیات خود ادامه می‌دهند اشاره کرد.</p> <p>- در دوران محمد رضا شاه پهلوی نیز تهران بیش از پیش گسترش یافت و خیابان‌های جدیدی مرکز تهران را به شرق، غرب، شمال و جنوب متصل کردند. جمعیت تهران در این دوران به بیش از یک و نیم میلیون نفر رسید. از بناهای شاخص این دوره می‌توان به برج شهید (آزادی)، کاخ مرمر، تأثر شهر، تالار وحدت، موزه‌ی هنرهای معاصر، موزه‌ی فرش، شهرک اکباتان، ترمینال جنوب، فردوگاه بین‌المللی مهرآباد و بناهای بی‌شمار دیگر اشاره کرد.</p>